

Αναδρομή στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση στην Τουρκία

ΣΑΒΒΑΣ ΤΣΙΛΕΝΗΣ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη αλλά και σε μικρότερα αστικά κέντρα του βορειοελλαδικού χώρου επηρεάστηκε άμεσα από επήλιδες μαστόρους και αρχιτέκτονες (καλφάδες) που έζησαν και εκπαιδεύθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, τη μεγαλύτερη πόλη στο βαλκανικό χώρο. Ο πληθυσμός της έφθανε, σύμφωνα με την επίσημη οθωμανική απογραφή του 1885, τους 873.375 κατοίκους, ενώ οι εκτιμήσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου για όλο το βιλαέτι της, ξεπερνούσαν το 1.1 εκατομύριο¹. Αν υπολογίσει κανείς ότι πάνω από το 1/3 του πληθυσμού αυτού ήταν Έλληνες και το συγκρίνει με το σύνολο του πληθυσμού της Αθήνας και του Πειραιά την ίδια περίοδο (1907), που έφθανε μόλις τις 250.000, αντιλαμβάνεται την οικονομική, και όχι μόνο, δύναμη του ομογενειακού στοιχείου. Η πολυάριθμη παρουσία των τεχνικών αυτών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά πολύ περισσότερο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή σε συνδυασμό με τους κεφαλαιούχους που επένδυσαν σε ακίνητα και σε μεγαλύτερο βαθμό στην «πολυκατοικία»² δημιούργησε την ανάγκη της διερεύνησης των καταβολών τους, που κάποιοι μελετητές ανέφεραν ως «σχολή Κωνσταντινουπόλεως»³. Στην Τουρκία μέχρι το 1877 η εκπαίδευση στους τομείς της ζωγραφικής και της αρχιτεκτονικής πραγματοποιείτο στις σχολές Μηχανικών (Muhendishane) και Πολέμου. Η ανάγκη, όμως, για την ίδρυση σχολών που θα εκπαιδεύαν μηχανικούς άρχισε τον 18ο αιώνα στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ξεκίνησε με την ίδρυση τυπογραφείου, την ανανέωση του στόλου και την απαρχή της τεχνικής εκπαίδευσης.

Η πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια ξεκινά την περίοδο της βασιλείας του Σουλτάνου Μαχμούτ Ι (1730-1754), όταν ανατίθεται στο μεγάλο βεζίρη (Sadrazam) Τοπάλ Οσμάν Πασά (1731-1732) η ίδρυση της σχολής Πυροβολικού (Χουμπαρχανέ). Καθήκοντα διοικητή της σχολής ανατίθενται στο Γάλλο κόμη de Bonneval, που έχει εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και έχει ασπασθεί τον ισλαμισμό λαμβάνοντας το όνομα Χουμπαρατζί Αχμέτ Πασάς. Η σχολή των γεωμετρών (Hendeshane) ιδρύεται πολύ νωρίτερα, το 1734, στο Σκούταρι (Χρυσούπολις) στην ανατολική ακτή. Συνάντησε

όμως την αντίθεση του σώματος των γενιτσάρων, οι οποίοι υποψιάστηκαν την σε βάρος τους εξέλιξη με την αποφοίτηση νέων καταρτισμένων αξιωματικών και πέτυχαν τη διακοπή της λειτουργίας της⁴.

Για να στεφθεί με επιτυχία το εγχείρημα της τεχνικής εκπαίδευσης, έπρεπε να μεσολαβήσουν άλλα 40 χρόνια, όταν με τη συμβουλή του Γάλλου βαρώνου de Tott, την εποχή της βασιλείας του Μουσταφά ΙΙΙ (1757-1794), και τη συμπαράσταση και βοήθεια του αρχιναυάρχου Τζεξαγιολί (Αλγερινός) Χασάν Πασά ιδρύεται το 1773 στον Κεράτιο Κόλπο δίπλα στην περιοχή των ναυπηγείων, η σχολή Μηχανικών, γνωστή ως Μουχεντισχανέ, για την εκπαίδευση των αξιωματικών του ναυτικού και των τεχνιτών ναυπήγησης. Αρχικά στεγάστηκαν σε ένα νεώσοικο και αργότερα κοντά στις φυλακές των ναυπηγείων. Διευθυντές τοποθετήθηκαν ο εξ Αλγερίας Σεγίντ Χασάν Εφέντης και ο γνωστός στην εποχή του ως ειδικός στη γεωμετρία Σεγίντ Οσμάν Εφέντης. Παράλληλα, μετακλήθηκαν ξένοι, κυρίως Γάλλοι, καθηγητές και είναι βέβαιο ότι ανάμεσα στους δασκάλους της ναυπηγικής στη Ναυτική Σχολή (Μπαχριγιέ Μουχεντισχανεσί) την εποχή του σουλτάνου Σελήμ ΙΙΙ (1789-1807) διετέλεσαν Έλληνες ναυτικοί. Ο Τούρκος ιστορικός Hakki Ismail Uzuncarsili, στο έργο για την *Οργάνωση της κεντρικής διοίκησης και του στόλου του Οθωμανικού κράτους* (Άγκυρα 1948)⁵, τους αναφέρει δυστυχώς με τα μικρά τους ονόματα: πρόκειται για τους Μανώλη, Κωστή και Θανάση.

Μέσα στα εκσυγχρονιστικά πλαίσια που έθεσε ο ίδιος μονάρχης το 1792 στο στρατώνα του Χάσκιου ιδρύεται Σώμα Πυροβολικών και Λαγουμτζήδων – ταφροποιοί ή κατασκευαστές υπονόμων. Σε τρία χρόνια ακολουθεί η ίδρυση Αυτοκρατορικής Σχολής Μηχανικών του Πεζικού (Μουχεντισχανέ-ι Φουνούν-ου Μπερρύ-ι Χουμαγιούν) και με το νομοδιάταγμα του 1795 καθορίζεται το διοικητικό σχήμα, η στελέχωση, τα καθήκοντα και η οικονομική διαχείριση των δύο σχολών (πεζικού και ναυτικού).

Η φοίτηση ήταν τετραετής. Αν και διοικητικά ανώτερος ήταν ο στρατιωτικός επόπτης, καθήκοντα διευθυντού εκτελούσε ο αρχιδιδάσκαλος (bashoca). Λόγω της εξέγερσης των γενι-

τάρων την εποχή του σουλτάνου Μαχμούτ II (1808-1839), δεν υπήρξε καμμία εξέλιξη στην εκπαίδευση. Το 1825, με την κατάργηση του περιωνύμου σώματος, οι σχολές των Μηχανικών του Ναυτικού και του Πεξικίου διαχωρίζονται. Μετά την καταστροφή των κτιρίων από πυρκαγιά, το 1821, η Σχολή των Μηχανικών του Ναυτικού μεταφέρεται προσωρινά, το 1834, στη νήσο Χάλκη των Πριγκιπωνήσων και από το 1852 λειτουργεί εκεί, με τη σημερινή της πλέον ονομασία, Σχολή Ναυτικού Πολέμου (Δοκίμων) (Ντενίζ Χάρπ Οκουλού).

Ο εκδυτικισμός της Τουρκίας ξεκινά με τη «μεταρρύθμιση», το *Tanzimat*, όπως καθιερώθηκε να αποκαλείται η περίοδος 1839-7, που ξεκινά με το διάταγμα Χάττι Σερίφ του σουλτάνου Μαχμούτ II της 3-11-1839. Σε αυτό διακηρύσσεται ότι οι Οθωμανοί υπήκοοι είναι ίσοι απέναντι του νόμου, χωρίς διάκριση θρησκείας ή φυλής· έτσι μπαίνουν οι βάσεις του «οθωμανικού πατριωτισμού» ανάμεσα στις διάφορες εθνο-θρησκευτικές κοινότητες. Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής συνίσταται το 1839 το Υπουργείο Εξωραϊσμού και Δημοσίων Έργων. Ακριβώς μετά το μεταρρυθμιστικό διάταγμα του 1856, άρχισαν να διορίζονται σε διάφορες υπηρεσίες της οθωμανικής κυβέρνησης λόγιοι και επιστήμονες μη μουσουλμάνοι⁶. Η αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης αντιμετωπίστηκε ως ζωτική προϋπόθεση για τη δημιουργία και τη λειτουργία ενός σύγχρονου κράτους. Έτσι ο διευθυντής των εγκαταστάσεων Πυρομαχικών (Τορχανέ), Μπεκίρ Πασάς, μετά την επιστροφή του από εκπαιδευτικό ταξίδι στην Αγγλία, το 1845 τοποθετείται, επί βασιλείας Αμπντούλμετζίτ (1839-1861), ως διευθυντής της Σχολής Μηχανικών του Πεξικίου. Προτείνει τότε να δοθεί μία νέα μορφή στο εκπαιδευτικό σύστημα διαχωρίζοντας αρχικά το τμήμα μέσης σχολής μηχανικών από την ανώτερα σχολή και, στη συνέχεια, αυτή διαιρείται σε δύο τμήματα, του «πυροβολικού και αμυντικών-οχυρωματικών έργων» και των «αρχιτεκτονικών και κατασκευαστικών έργων».

Το τμήμα της μέσης Σχολής των Μηχανικών ενοποιείται το 1864 με τα άλλα τμήματα μέσης εκπαίδευσης των στρατιωτικών σχολών του Πεξικίου, του Ναυτικού και της Ιατρικής, ενώ ιδρύεται στη συνοικία Γαλατσαράι στο Πέρα, το πρόδρομο στρατιωτικό Γενικό Λύκειο της αυτοκρατορίας, του οποίου η διάρκεια ζωής ήταν πολύ μικρή. Ο Κ. Σβολόπουλος αναφέρει ότι ο βασικός νόμος του 1869 προορισμένος να καλύψει όλες τις πτυχές και τα επίπεδα της εκπαίδευσης, όπως και η σύσταση του αυτοκρατορικού Λυκείου Γαλατσαράι ένα έτος νωρίτερα (1868), συνέθεταν αυτές τις εκφάνσεις της βούλησης της κεντρικής εξουσίας για εκσυγχρονισμό και ανανέωση, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η έκβαση της όλης προσπάθειας δεν ανταποκρινόταν τελικά στις αρχικές τολμηρές προσδοκίες⁷. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, σύμφωνα με την άποψη του σύγχρονου μελετητή Ανδρέα Μ. Καζαμιά⁸, ότι η διαδικασία της μεταρρύθμισης δεν ήταν πουθενά άλλου τόσο αισθητή όσο στη σφαίρα της εκπαίδευσης.

Παράδειγμα υλοποίησης της ιδεολογίας του οθωμανισμού και της φιλελεύθερης μεταρρύθμισης, που θα έφεραν το βαθμιαίο εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας, ήταν η ίδρυση του Αυτοκρατορικού Λυκείου Γαλατσαράι με εκπαίδευση στη γαλλική και τουρκική γλώσσα. Το λύκειο αυτό θα ήταν ισοδύναμο με τις αρχές παιδείας της Γαλλίας. Ο δρ. A. Levistol ήταν ο πρώτος βοηθός διευθυντή και ήρθε στην Κωνσταντινούπολη θέλοντας να αυξήσει τη γαλλική επιρροή, τονίζοντας όμως ότι δεν θα έπρεπε η σχολή να ήταν όργανο διάδοσης του καθολικισμού. Τρεις επιφανείς Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπηρέτησαν ως διευθυντές της Σχολής⁹: ο Ιωάννης Φωτιάδης πασάς, διπλωμάτης στην υπηρεσία της Πύλης, που διετέλεσε και γενικός διοικητής της Κρήτης το 1873, ο Ιωάννης Σάββας πασάς, ιατρός από τα Ιωάννινα, πρεσβευτής της Τουρκίας σε ευρωπαϊκές χώρες και στην Αθήνα, καθώς και διοικητής της Κρήτης και της Σάμου κατά τα έτη 1874-76 και ο Ι Καρατζάς το 1894(8). Επί θητείας του Σάββα πασά, το Λύκειο αυτό λειτουργεί ως πανεπιστήμιο, μεταφέρεται εκεί η Ιατρική Σχολή και γίνεται μία ανεπιτυχής προσπάθεια ίδρυσης δημόσιας σχολής για μηχανικούς.

Στο μεταξύ, με τη μεταφορά, το 1867, των στρατιωτικών σχολών στο Κουλελί, στην ασιατική ακτή, οι τάξεις του Μουχεντισχανέ επέστρεψαν στις όχθες του Κεράτιου Κόλπου. Η σχολή υποβαθμίζεται σε ανώτερα σχολή μηχανικών. Η περίοδος 1871-78 χαρακτηρίζεται για την τεχνική εκπαίδευση, και ιδιαίτερα για το Μουχεντισχανέ, ως εποχή αναποφασιστικότητας. Το κράτος δεν αποφασίζει για την αναγκαιότητα μιας ανώτερης σχολής μηχανικών εκτός των στρατιωτικών σχολών και δίσταζε να λάβει απόφαση αναβάθμισής της, μεταφέροντας την εκπαίδευση της ανώτερης βαθμίδας στα κτίρια της Σχολής Πολέμου στο Χάρμπιγιε (Harbiye).

Η κυβέρνηση προτείνει, στις 17 Σεπτεμβρίου 1876, την ίδρυση σχολής Βιομηχανών Τεχνών¹⁰ (Σαναγί-ι Νεφισέ) υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας με τμήματα ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής, ενώ παράλληλα λειτουργεί η στρατιωτική σχολή του Μηχανικών του Πεξικίου. Διευθυντής τοποθετείται ο Γάλλος ζωγράφος Guillemet αλλά, λόγω του οθωμανορωσικού πολέμου, η σχολή δεν λειτουργεί. Η ίδρυση της σημερινής Σχολής Καλών Τεχνών (με τη νέα ονομασία της αποκαλείται Πανεπιστήμιο του Μιμάρ Σινάν – Mimar Sinan Universitesi) ανάγεται στο 1882 και οφείλεται στον πρώτο διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου, Οσμάν Χαμντί Μπέη, ο οποίος με τη βοήθεια του Υπουργού Εμπορίου Ραίφ Πασά, διετέλεσε και πρώτος διευθυντής της σχολής, διατηρώντας παράλληλα τα καθήκοντά του στο Μουσείο. Το κτίριο που στέγασε τη σχολή κτίστηκε το 1883 μεταξύ του Αρχαιολογικού Μουσείου και του Τσινλί Κιοσκ. Το ίδιο έτος λειτούργησε με τρία τμήματα (ζωγραφικής, γλυπτικής και αρχιτεκτονικής) και 50 φοιτητές. Ενώ η σχολή αρχικά υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εμπορίου, από

το 1887 αναβαθμίζεται σε ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα υπό το Υπουργείο Παιδείας. Σκοπός της σχολής ήταν να δημιουργήσει αποφοίτους ικανούς να αναλάβουν, ως ειδικά στελέχη, τη συντήρηση και προστασία των μνημείων αλλά και καθηγητές τεχνικών μαθημάτων στα νέου τύπου γυμνάσια-λύκεια.

Από τα πρώτα πράγματα που σκέφθηκε να πράξει ο Αμπντούλχαμίτ II (1876-1902), μόλις ενθρονίστηκε, ήταν να επαναφέρει το χαρακτήρα της ανώτερης σχολής στη Σχολή Μηχανικών. Στο φως αυτών των εξελίξεων, η κυβέρνηση αποφάσισε, οι αρχιτέκτονες και οι μηχανικοί που θα υπηρετούν κατά κύριο λόγο στο κράτος να προέρχονται από στρατιωτικές σχολές. Ανακαινίζονται τα παλαιά κτίρια και στις 27 Σεπτεμβρίου 1882 αποχωρούν με μία λαμπρή τελετή οι μηχανικοί από τη Σχολή Πολέμου (Χάρμπιγιε) και επιστρέφουν στο παλαιό τους σχολείο. Μετά από δύο χρόνια, το 1884, ιδρύεται η πρώτη δημόσια Σχολή Γεωμετρών (Μηχανικών) (Χεντεσέ-ι Μουλκιγιέ Μεκτεμπί) στη συνοικία Χαλιτζιόγλου στις εγκαταστάσεις του Μουχεντισχανέ (Σχολή Πολέμου).

Όπως είναι γνωστό, μόνο οι μουσουλμάνοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπηρετούσαν στο στρατό, ενώ οι μειονότητες πλήρωναν έναν ειδικό φόρο, το λεγόμενο αντισηκόμα (bedel), για την απαλλαγή τους. Έτσι εξηγείται η απουσία Ελλήνων αποφοίτων από τη Σχολή Μηχανικών, ενώ υπάρχουν απόφοιτοι αρχιτέκτονες της Σχολής Καλών Τεχνών από την ίδρυσή της, όπως ο Βελισσάριος Μακρόπουλος, απόφοιτος του 1889 (βλ. παράρτημα).

Το έτος 1909 η Σχολή υπάγεται στην εποπτεία του Υπουργείου Εξωραϊσμού και αποκτά πλέον την επωνυμία Σχολή Μηχανικών (Μουχεντίς Μεχτεμπί), απαλλασσόμενη πλήρως από τη στρατιωτική διοίκηση. Ως πρώτος δημόσιος διευθυντής διορίζεται, το 1913, ο Μεχμέτ Ρεφίκ Φένμεν, που σπούδασε ηλεκτρολόγος μηχανικός στο Βέλγιο. Η σχολή μετατίθεται το ίδιο έτος στη συνοικία του Φιντικλί, βορειότερα του Γαλατά, και την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στο Γαλλικό Λύκειο Θηλέων Notre Dame de Sion. Την αμέσως κατοπινή περίοδο της κατάληψης της Πόλης από τα συμμαχικά στρατεύματα (1919-1923), όταν οι Γάλλοι επανεγκαθίστανται στο κτίριο τους, η σχολή μένει άστεγη και μεταφέρεται προσωρινά στο Γιλντίζ, στο κονάκι (βίλλα) του Σεβκέτ Πασά. Αργότερα εγκαταστάθηκε στο κτιριακό συγκρότημα του στρατοπέδου Γκουμούσσουγου, όπου παραμένει μέχρι σήμερα. Την περίοδο αυτή αποφοιτούν οι πρώτοι πολιτικοί μηχανικοί που αρχιτεκτονούν στη συνέχεια στην Πόλη και την Ελλάδα.

Το χρονικό διάστημα των ετών 1908-1922 ήταν, για την ιστορία του Πολυτεχνείου της Κωνσταντινούπολης, η περίοδος με τις μεγαλύτερες δυσκολίες.

Τα εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα των ετών της 2ης Συνταγματικής Μοναρχίας καθυστέρησαν πολύ την έγκριση του νέου κανονισμού λειτουργίας της σχολής, που εγκρίθηκε

μόλις το 1915. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έγιναν αιτία, κατά το έτος 1913, η σχολή να μην έχει φοιτητές και αποφοίτους και να διακόψει τη λειτουργία της για ένα ακαδημαϊκό έτος. Ο κίνδυνος της οριστικής διακοπής απεφεύχθη χάρη στη φιλοτιμία του προσωπικού και των φοιτητών. Τη δύσκολη αυτή περίοδο τέθηκαν οι βάσεις για το διαχωρισμό των τμημάτων της. Όταν επέστρεψε στη σχολή, το 1914, ο Γερμανός καθηγητής Forchheiman με το νεαρό συμπατριώτη του Karl von Terzaghi έστησαν ένα πρωτόγονο εργαστήριο εδαφομηχανι-

κής, όπου άρχισαν τις πρώτες έρευνες στον τομέα αυτό.

Η Σχολή Καλών Τεχνών λειτουργούσε κατά τα πρότυπα της αντίστοιχης σχολής Beaux-Arts του Παρισιού. Το 1892, με την άφιξη του Napier, ιδρύεται έδρα χαρακτικής και την αναλαμβάνει αυτός ως καθηγητής. Μετακαλούνται επίσης διάφοροι δάσκαλοι από την Ιταλία. Μετά το θάνατο του πρώτου διευθυντή της το 1916, στη θέση του διορίζεται ο αδελφός του Χαλίλ Εντχέμ Μπέη, και τότε αρχίζει μία περιπέτεια συνεχούς μετακίνησής της, από το μικρό κτίριο δίπλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο, το οποίο μετατρέπεται σε Μουσείο Έργων Τέχνης από τη Μέση Ανατολή, στο σημερινό κτίριο του Ινστιτούτου Τεχνών Κορασιδών (Θηλέων). Την περίοδο της κατοχής της Πόλης από τα συμμαχικά στρατεύματα, αλλάζει και

αυτή διάφορους τόπους εγκατάστασης και συνενώνεται διοικητικά με το εν λόγω Ινστιτούτο Τεχνών Κορασίδων.

Δεν είναι τυχαία η περιγραφή του Α. Σκιντζόπουλου (Επιθεωρητή Βιομηχανίας και επιμελητή του μηνιαίου περιοδικού *Αρχιμήδης*, του Ελληνικού Πολυτεχνικού Συλλόγου για την κατάσταση της τεχνικής εκπαίδευσης στην Τουρκία. Αναφέρει χαρακτηριστικά – και όχι χωρίς έπαρση εθνικής υπερηφάνειας –¹¹ ότι «η Τουρκία, όπως και η Βουλγαρία δεν έχει ανωτέραν τεχνική σχολήν. Υπάρχει μόνον η Αυτοκρατορική Σχολή Καλών Τεχνών, ιδρυθείσα το 1882 και περιλαμβάνουσα πέντε προπαρασκευαστικά τμήματα Αρχιτεκτονικής, Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Ιχθυογραφίας και Γραφικών Τεχνών». Παρόλο που το άρθρο δημοσιεύεται το 1918, οι πληροφορίες του «αναφερόμενα εις το 1911», είναι ιδιαίτερα ελλιπείς: εκτός από τη διάρκεια σπουδών της αρχιτεκτονι-

κής στη Σχολή Καλών Τεχνών που είναι επταετής, δεν αναφέρεται στο Πολυτεχνείο παρά μόνο στο Πανεπιστήμιο, το οποίο λόγω έλλειψης εργαστηρίων και βιβλιοθήκης θεωρεί ότι «αδίκως το ίδρυμα τούτο φέρει τον τίτλον του».

Παρατηρείται μία παράλληλη πορεία της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης στα δύο εκπαιδευτικά ιδρύματα, κυρίως τα τελευταία 40 χρόνια πριν από την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, η οποία μπορεί να συνοψισθεί στην καθολική αντίσταση του μουσουλμανικού τμήματος της οθωμανικής κοινωνίας προς τις καλές τέχνες και τις επιστήμες και στη μερική αποδοχή του εκσυγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων από μία συγκεκριμένη μόνο ομάδα εξευρωπαϊσμένων γραφειοκρατών-στρατιωτικών. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του καθηγητού Φεριντούν Ακοζάν¹², πρύτανη της σχολής Καλών Τεχνών, με ευκαιρία τη συμπλήρωση πενήνταετίας από την ίδρυση της Δημοκρατίας, ότι «από την εποχή του Σουλτάνου Σελίμ ΙΙΙ στην Τουρκία υπάρχουν μεταρρυθμιστικές κινήσεις σε όλους τους τομείς μη εξαιρουμένου του τομέα των τεχνών, αλλά οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν έγιναν

ποτέ κτήμα του λαού και παρέμειναν στο επίπεδο εξυπηρέτησης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας και υπό ορισμένη κλίμακα. Από το 1700 μέχρι το 1923 η αυλαία που χωρίζει την κοινωνία από το σκότος μόλις και διατηρήθηκε, μετά όμως από την ίδρυση της Δημοκρατίας αυτή καταστράφηκε και εξαφανίσθηκε» και συνεχίζει παραδεχόμενος την έλλειψη ικανών καλλιτεχνών: «το έθνος εξεδίωξε το 1923 από τη χώρα τους εχθρούς, επέβαλε τη Δημοκρατία και προχώρησε σε διάφορες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Τότε υπήρχαν αυτοί που έσωσαν την πατρίδα, ο μεγάλος ηγέτης, οι στρατηγικοί και ο ένδοξος στρατός. Αλλά πού ήταν οι καλλιτέχνες που θα χάριζαν την αιωνιότητα σ' αυτούς τους ήρωες, θα λάβευαν τα μνημεία τους και θα τους ζωντάνευαν στους πίνακες; Τα πρώτα αγάλματα του Ατατούρκ τα έφτιαξαν ξένοι γλύπτες, όπως οι Canonica και Kippel».

Επίσης και οι καθηγητές των αρχιτεκτονικών σχολών, που δίδαξαν στις αρχές του αιώνα, ήταν κατά μεγάλο τμήμα τους από το εξωτερικό. Τα βασικά πρόσωπα που έδρασαν αυτή την περίοδο ήταν ο Γάλλος αρχιτέκτονας Vallauy, που εξυπηρετούσε τα αγγλογαλλικά αποικιακά κεφάλαια που συγκέντρωνε η Οθωμανική Τράπεζα από τη μια πλευρά, και ο Γερμανός καθηγητής Jachmund από την άλλη, σταλμένος από την αυτοκρατορική κυβέρνηση για να διδάξει στο Πολυτεχνείο. Ο πρώτος σχεδιάζει το 1891, μεταξύ άλλων, το Αρχαιολογικό Μουσείο σε νεοκλασικό εκλεκτικιστικό ρυθμό, και ο δεύτερος σε τοπικό νεο-οθωμανικό ρυθμό το σιδηροδρομικό σταθμό του Σιρκετζί (το τέarma της γραμμής στην ευρωπαϊκή όχθη). Ο ιδρυτής του «πρώτου αρχιτεκτονικού εθνικού ρεύματος», ο αρχιτέκτων Κεμαλετίν Μπέης υπήρξε μαθητής του Jachmund που δίδαξε στην ίδια σχολή, ενώ ο Βεντάτ Τεκ, απόφοιτος της Beaux Arts του Παρισιού, με τον ιταλό Mongeri διδάσκουν στη Σχολή Καλών Τεχνών, ο ένας οθωμανικό, ο άλλος αναγεννησιακό ρυθμό¹³. Παράλληλα θα πρέπει να λειτουργήσαν και ιδιωτικά τεχνολογικά ινστιτούτα, που μεταλαμπάδευαν τα κυρίαρχα αρχιτεκτονικά ρεύματα της εποχής από την Ευρώπη. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί το Ιταλικό Τεχνολογικό Ινστιτούτο, στο οποίο πρέπει να φοίτησε για ένα ή δύο χρόνια ο αρχιτέκτονας Πάνος Τζελέπης πριν εγκατασταθεί στην Αθήνα το 1915¹⁴.

Στις αναμνήσεις του ο αρχιτέκτονας Ρεφίκ Γιοζχαν¹⁵, απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών το 1922, αναφέρει ότι στο δεύτερο έτος σχεδίαζαν λεπτομέρειες ελληνορωμαϊκών μνημείων, στο τρίτο έτος διδάσκονταν εισαγωγή στη σύνθεση, ενώ στο τέταρτο υποχρεωτικά σχεδίαζαν εργασία σε αναγεννησιακό στυλ στον Mongeri. Στην τελευταία τάξη ο Κεμαλετίν Μπέης τους υποχρέωνε να παραδώσουν εργασία σε τουρκοσελτσουκικό ύφος: ενώ στην περίοδο της κατοχής παρέδιδαν εργασία σε βυζαντινό ρυθμό. Επίσης οι αναμνήσεις του αρχιτέκτονα Σιρρί Μπιλέν έχουν ενδιαφέρον για τη δράση ομογενών αρχιτεκτόνων. Σε μια συνέντευξη του στον καθηγητή Μπεχτσέτ Ουνσάλ¹⁶, θυμάται ότι το έτος 1908, όταν ξεκίνη-

σε τις σπουδές του στη Σχολή, είχαν εγγραφεί 11 μαθητές εκ των οποίων οι 4-5 ήταν Τούρκοι και οι υπόλοιποι Αρμένιοι, Έλληνες και Εβραίοι. Φίλοι του ήταν ο Τορκούμ Τσουμπουκσιάν (1887-1971), απόφοιτος του 1912, βοηθός του Mongeri και ο Ζαν Τουλμπεντσιγιάν. Εκτός από τα προσωπικά βιβλία του Mongeri, κυκλοφορούσε στη σχολή το βιβλίο του Vignol. Κατά τη διάρκεια των παραδόσεων του μαθήματος των συνθέσεων ο Σιρρί Μπέης θυμάται ότι ο παραπάνω καθηγητής σχεδίαζε την καθολική εκκλησία του Αγίου Αντωνίου στο Πέρα. Στην ερώτηση πώς άρχισε τη σταδιοδρομία του, ο ίδιος διηγείται ότι ξεκίνησε ως βοηθός του «Ρωμιού» αρχιτέκτονα Κυριακίδη, που ήταν και ο σχεδιαστής μιας μεγάλης πολυκατοικίας με το όνομα Frej Apartmanı στη συνοικία του Πέρα, Καλγιοντσίκουλουκ. Χάρη σ' αυτή την ανάμνηση, μαθαίνουμε επίσης ότι ο Γεωργιάδης σχεδιάζει για τον Κυριακίδη τον κινηματογράφο Elhamta, ο Β. Αδαμαντίδης είναι ο αρχιτέκτων του παλαιού κινηματογράφου Melek και ότι αμφότεροι είχαν σπουδάσει στο Παρίσι. Άλλοι Έλληνες αρχιτέκτονες ήταν οι Παππάς, Βαγγέλης (Ράνος) και Πετσίλας.

Στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού *Μιμάρ* (Αρχιτέκτων) που αργότερα μετονομάστηκε σε *Αρχιτέκτ*, το Φεβρουάριο του 1931, δημοσιεύονται 86 ονόματα αρχιτεκτόνων με τις διευθύνσεις τους ως μέλη του Αρχιτεκτονικού Τμήματος της Τουρκικής Ενώσεως Καλών Τεχνών, που πιθανώς ήταν ο προάγγελος του Επιμελητηρίου Τούρκων Μηχανικών και Αρχιτεκτόνων, το οποίο ιδρύθηκε το 1945. Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει τα ονόματα Ελλήνων και Λεβαντίνων αρχιτεκτόνων κατά σειρά εγγραφής τους στο Επιμελητήριο.

Από τη διασταύρωση των δύο αυτών παραθεμάτων προκύπτει: α) Μόνο ο Κυριακίδης από τους αρχιτέκτονες που αναφέρει ο Σιρρί Μπιλέν δεν εξασκούσε το επάγγελμά του στην Πόλη. Πράγματι από διασταύρωση δημοσιευμένων στοιχεί-

1	a/a	7	Γεωργιάδης,
2	"	12	Π. Αποστόλ
3	"	15	Δημήτρης Τσιλένης (17) (απόφοιτος του 1903)
4	"	21	Τομά (Θωμάς) Αγαλιάδης
5	"	24	Βαγγέλης Ράνος
6	"	35	Αντουάν Τζιγιαννέτι (καθολικός Λεβαντίνος)
7	"	39	Στεφάν(ου)
8	"	41	Αντουάν (Αντώνιος) Χαρόνης
9	"	42	Δημήτρης Πετσίλης ή Πετσίλας
10	"	49	Κωστή(ς)
11	"	64	Ζωζέφ (καθολικός Λεβαντίνος;)
12	"	69	Νικολής Χαραλαμπίδης
13	"	70	Ερρίκο Κονσόλι (καθολικός Λεβαντίνος)
14	"	72	Βίκτωρ Αδαμαντίδης
15	"	81	Παππάς

ων του ΤΕΕ του έτους 1934 (18) (βλ. πίνακα παρατηρήματος) προκύπτει ότι ο Κυριακίδης άσκησε, μεταξύ των ετών 1901-1925, το επάγγελμα στην Πόλη, μελετώντας και επιβλέποντας πλήθος κτιρίων όπως την Πατριαρχική Σχολή(;) την Εμπορική Σχολή, ξενοδοχεία, διδακτήρια, δημαρχείο, νοσοκομεία, πολυκατοικίες και κινηματογράφους. Από το 1926 εγκαθίσταται στην Αθήνα και συνεργάζεται με τον Κωνσταντίνο Σγούτα και Γεώργιο Σούλη. β) Οι Βαγγέλης Ράνος, Δημήτρης Πετσίλας, Βίκτωρ Αδαμαντίδης και Παππάς πρέπει

να αποφοίτησαν μετά το 1904, ενώ ο Γεωργιάδης πρέπει να ήταν μεγαλύτερος στην ηλικία και πιθανά συνομήλικος του Κυριακίδη. Δεν ήταν δυνατή η συστηματική διερεύνηση του σώματος του περιοδικού *Μιμάρ* (Arkitekt), που εκδίδεται ακόμα στην Τουρκία, για τον εντοπισμό και άλλων ονομάτων είτε από παρόμοιο κατάλογο είτε από νεκρολογίες, από τις οποίες θα προέκυπταν στοιχεία για τις σχολές αποφοίτησής τους και το έργο τους. Αυτονόητο είναι ότι στις νεκρολογίες αναφέρονται μόνο όσοι έδρασαν όλη τους τη ζωή στην Κωνσταντινούπολη.

Από μία προσεκτική εξέταση της *Τεχνικής Επετηρίδας της Ελλάδος*, που εκδίδεται το 1934 από το Τεχνικό Επιμελητήριο¹⁹, προκύπτει ότι μεταξύ των 245 αρχιτεκτονούντων στην

Ελλάδα, 10 χρόνια μετά την ανταλλαγή πληθυσμών που επέφερε η Μικρασιατική Καταστροφή, υπάρχουν 30 απόφοιτοι της Σχολής Καλών Τεχνών της Κωνσταντινουπόλεως και δύο απόφοιτοι ξένων Πανεπιστημίων που εργάστηκαν για μεγάλο διάστημα στην Πόλη. Συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα παραρτήματος και οι πολιτικοί μηχανικοί, μέλη του τμήματος αρχιτεκτόνων. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Βασίλης Κουρεμένος (1875-1957), καθηγητής του ΕΜΠ κατά τα έτη 1924-27 και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, εργάζεται κατά την πενταετία 1910-15 ως ελεύθερος επαγγελματίας στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σχεδιάζοντας την Τράπεζα Αθηνών, τη Βιβλιοθήκη κ.λπ. Αξιοσημείωτη είναι η μικρή παρουσία μηχανικών, από την Κρατική Σχολή Πολιτικών Μηχανικών Κωνσταντινουπόλεως, που ασκούν το επάγγελμα του αρχιτέκτονα. Εκτός από δύο πολιτικούς μηχανι-

κούς, μεταξύ των 1015 εγγεγραμμένων μελών του αντίστοιχου τμήματος του ΤΕΕ, εντοπίσαμε τους Βαρθάν Δερζακαριάν, απόφοιτο του 1920 και Δημήτριο Δημητριάδη, απόφοιτο του 1922. Στο παράρτημα παρατίθενται, κατά χρονολογική σειρά αποφοίτησης, στοιχεία από τα βιογραφικά τους, όπως ελήφθησαν από την έκδοση του ΤΕΕ. Θα ήταν ενδιαφέρουσα η συστηματική διερεύνηση του έργου τους για την τεκμηρίωση της ύπαρξης της «Σχολής Κωνσταντινουπόλεως» και των επιδράσεών της στη διαμόρφωση της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής. Κάποιοι από αυτούς εντοπίζονται στη Θεσσαλονίκη και παράγουν αξιόλογο έργο την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως ο Αλέξανδρος Τζώνης (απόφοιτος του 1901), ο Συμεών Μιλωνάς (του 1907), ο Κωνσταντίνος Γιωτόπουλος (του 1908), ο Αναστάσιος Μπίρδας (του 1910), ο Μαξιμιλιανός Ρούμπενς (του 1912), ο Λεωνίδας Παλαιολόγος (του 1913), ο Αναστάσιος Ιωαννίδης (του 1914), ο Δημήτριος Φυλλίτζης (πολιτικός μηχανικός, απόφοιτος του ΕΜΠ του 1906, ο οποίος εργάστηκε αποκλειστικά στην Τραπεζούντα και τη Ρωσία), και ο Βαρθάν Δερζακαριάν (του 1920)¹⁸.

Το 1928 το Πολυτεχνείο ονομάζεται Ανωτέρα Σχολή Μηχανικών και διαιρείται σε τρία τμήματα: «Μηχανικών Οδοποιίας και Σιδηροδρόμων» «Αρχιτεκτόνων» και «Υδάτινων Έργων». Αποκτά την αυτονομία του το 1934. Οι πρώτοι αμγείς μηχανικοί του Τμήματος Αρχιτεκτόνων αποφοίτησαν το έτος 1940. Στο τμήμα αυτό ξεκινούν τότε ανεξάρτητα μαθήματα από το πρώτο έτος φοίτησης και η σχολή αποκτά ειδικό πρόγραμμα εκπαίδευσης. Μόλις το 1944 με το νόμο των πανεπιστημίων η Ανωτέρα Σχολή Μηχανικών αποκτά το σημερινό της όνομα, (Istanbul Teknik Universitesi) και ιδρύεται η Σχολή Αρχιτεκτόνων (Mimarlik Fakultesi) με πενταετή φοίτηση. Σήμερα η φοίτηση είναι οκτώ εξάμηνα για το μεταπτυχιακό δίπλωμα και άλλα τέσσερα εξάμηνα για το μεταπτυχιακό. Από τους πρώτους αποφοιτήσαντες της σχολής Αρχιτεκτόνων της νέας περιόδου, πρέπει να αναφερθούν οι: Στυλιανός Ροΐδης (1951) που ζει στην Αθήνα, Χρήστος Β. Παπαγιώτης (1953) που ζει στην Σ. Αραβία, Αυγέρης Αντωνιάδης (1953) που ζει στις ΗΠΑ, Ευάγγελος Λυμπερόπουλος (1953), Ιωάννης Κυμπρίτης (1954) και Θέμης Στρογγυλός (1955) που ζουν στην Αθήνα, ο Ματθαίος Κατσόπουλος (1953) που ζει στην Πόλη²⁰, ο Φραγκίσκος Κεφαλόπουλος (1954), ο Διανήλ Μπειζαντές (1954), ο Νικόλαος Ελευθεριάδης (1954) και ο Κωνσταντίνος Σιδηρόπουλος (1954) που ζουν στην Αθήνα. Στη Σχολή Καλών Τεχνών, την περίοδο ίδρυσης της Τούρκικης Δημοκρατίας, μετά τις τάξεις προετοιμασίας, η κυρίως εκπαίδευση ήταν 5 έτη για τη ζωγραφική, 4 για την αρχιτεκτονική και γλυπτική και 3 έτη για τη χαρακτική. Το έτος 1924 τα τμήματα ζωγραφικής, γλυπτικής, αρχιτεκτονικής και διακοσμητικών τεχνών έγιναν ανώτατες σχολές και καταργήθηκε το τμήμα χαρακτικής. Το 1926, με την προσπάθεια του τότε διευθυντή Ναζίμ Ζιγιά, η σχολή μετακόμισε στο Φιντικλί στις όχθες του Βοσπόρου, δίπλα στο ανάκτορο του Dolmabahce, στο παλαιότερο παλάτι του σουλτάνου και το παλιό κτίριο της Βουλής. Εκεί, για πρώτη φορά, δημιουργούνται τάξεις διαφόρων τμημάτων, εργαστήρια, βιβλιοθήκη και αίθουσες διαλέξεων. Το 1927 διευθυντής γίνεται ο ζωγράφος Ναμίκ Ισμαήλ, η σχολή μετονομάζεται σε Ακαδημία Καλών Τεχνών, ιδρύεται τμήμα Εσωτερικής Διακόσμησης (1928) και τα τμήματα αυξάνονται σε πέντε.

Την περίοδο αυτή μετακαλούνται ξένοι καθηγητές όπως ο Philip Guither, ο Γάλλος ζωγράφος Leopold Levy, ο Γερμανός γλύπτης Rudolf Belling, ο Γάλλος διακοσμητής Marie-Luis Sue και ο Γερμανός αρχιτέκτονας Bruno Taut και η «Ακαδημία» λαμβάνει μία σύγχρονη μορφή. Δυστυχώς μία μεγάλη πυρκαγιά το 1948 καταστρέφει το κτίριο της σχολής και ένα πολύ μεγάλο μέρος του αρχείου της. Από τον έλεγχο του μηχανογραφημένου αρχείου των αποφοιτησάντων της Σχολής Καλών Τεχνών προκύπτει ότι μέχρι το έτος 1922 αποφοιτούν 197 αρχιτέκτονες, εκ των οποίων 107 έχουν ελληνικά (59) και αρμενικά (58) ονόματα. Δυστυχώς πολύ λίγα ονόματα έχουν καταγραφεί με το επώνυμό τους, εν αντιθέ-

σει με τους αποφοιτήσαντες μετά το 1923, όπου έχει καθιερωθεί η χρησιμοποίηση επωνύμου, των οποίων όμως ο αριθμός είναι ελάχιστος (6). Αυτοί είναι οι: Συμεών Συμεωνίδης (1934), Αριστείδης Πασαδαίος (1936), Χρίστος Ιορδανίδης (1936), Βασίλης Βίγκας (1937), Παναγιώτης (1938), Κωνσταντίνος (1940) [χωρίς επίθετο στον κατάλογο].

Η αρχιτεκτονική εκπαίδευση στη σημερινή Τουρκία έχει επεκταθεί σε πανεπιστήμια και πολυτεχνεία που βρισκονται σε όλες τις μεγάλες πόλεις της χώρας, όπως στην Αγκυρα (Middle East University), στην Κωνσταντινούπολη (Πανεπιστήμιο του Γκιλντίτς) στη Σμύρνη (Πανεπιστήμιο του Αιγαίου) στην Τραπεζούντα (Πανεπιστήμιο της Μαύρης Θάλασσας) και άλλου. Κλείνοντας, αξ σημειωθεί ότι δεν ήταν στην πρόθεση αλλά ούτε και στις χρονικές δυνατότητές μας να κάνουμε μία σφαιρική παρουσίαση του θέματος της παιδείας στην αρχιτεκτονική μέχρι τις μέρες μας²¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Σβολόπουλος: *Κωνσταντινούπολη 1856-1908, η ακμή του ελληνισμού*. Εκδοτική Αθηνών, 1994, Αθήνα, σελ. 38.
2. Μ. Μαριμαράς: *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*. Εκδ. Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1991, σελ. 85, 86 και 148, 149.
3. Χ. Σφαέλλος: *Η κατοικία στην Ελλάδα, οι πραγματοποιήσεις στον ιδιωτικό τομέα*. Αθήνα 1975, και ο Δ. Φιλιππίδης στο βιβλίο του *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*. Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1984, σελ. 140, αναφέρει: «Η Αλεξάνδρεια αλλά και η Κωνσταντινούπολη, σημαντικά κέντρα του παροικιακού ελληνισμού, πρέπει ουσιαστικά να έκαναν εξαγωγές εκλεκτιστικής αρχιτεκτονικής προς συγκριτικά νεότερες πόλεις όπως η Αθήνα. Άρα δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με τους αρχιτέκτονες που μορφώνονται στην Ευρώπη και μεταφέρουν εδώ τα φώτα τους, αλλά και με δευτερογενείς επιδράσεις από τις ευρωπαϊκές "αποικίες", "πολιτικές ή πολιτισμικές"»
4. Για τον οπισθοδρομικό ρόλο που έπαιξε το σώμα των γενιτσάρων την περίοδο παρακμής, βλέπε τα προλεγόμενα στο χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραϊτή (1785) στο βιβλίο του Νεοκλή Σαρηή: *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος*. Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1993, σελ. 65-72, καθώς και τη μετάφραση της ίδιας έκθεσης του Τούρκου αξιωματούχου.
5. Αναφορά από το βιβλίο της Αικ. Μπεκιαρόγλου-Εξαδακτύλου: *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*. Εκδ. Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος ΕΤΒΑ, Αθήνα 1995, σελ. 142.
6. Α. Αλεξανδρή: «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922». *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 23 (1980), σελ. 365-404.
7. Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σελ. 60.
8. Α. Μ. Kazamias: *Education and the quest for modernity in Turkey*. Chicago, 1966, σελ. 95, (αναφέρεται στο παραπάνω σελ. 108).
9. I. Sungu: «Galatasaray Lisesinin Kurulusu» (Η ίδρυση του Λυκείου Γαλατασαράι) περιοδικό *Belleten*, 1943, σελ. 315-47, όπου αναφέρεται στους Αλεξανδρή και Σβολόπουλο).
10. Ίσως είναι καθαρή σύμπτωση ότι μετά από 11 έτη το Μετσόβιο Πολυτεχνείο, το 1887, ονομάζεται με τον ίδιο τρόπο. Βλέπε άρθρο της Γιάννας Κουβελιώτου: «Αρχιτεκτονικές Σπουδές» στον τόμο *Η Αθήνα τον 20ο αιώνα*. Έκδ. ΥΠΠΟ, 1985. Η ακριβής απόδοση του όρου «βιομηχανών τεχνών» στις μέρες μας αντιστοιχεί με τη Σχολή Εφαρμοσμένων Καλών Τεχνών.
11. Α. Σ. Σατζόπουλος: «Η ανωτέρα τεχνική εκπαίδευση των βαλκανι-

κών κρατών», περιοδικό *Αρχιμήδης*, Αθήνα (1918), σελ. 100. Στον επίλογο του άρθρου διατυπώνονται τα εξής: «Εκ της συγκρίσεως της ανωτέρας τεχνικής εκπαίδευσης μεταξύ των βαλκανικών κρατών βλέπουμε πόσον ανώτερος είναι ο βαθμός αυτής εν Ελλάδι. Διά των νέων νομοθετικών μέτρων δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον θα βαδίση με γοργόν το βήμα προς εξέλξιν εφάμιλλον της των αρίστων πολυτεχνείων της Ευρώπης. Δεν λείπουν εντυχώς οι ειδικοί παρ' ημών και η ψυχή του έθνους μετά τους ενδόξους πολέμους του υπό την επίδραση της πρακτικής ροπής του νεωτέρου πολιτισμού, ζητεί την ταχύτεραν ανάπτυξιν των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων της χώρας. Δεν υπάρχει κίνδυνος να επανέλθη εις την άγονον μοιρολατρεί-

αν του παρελθόντος. Βαρύνει άλλωστε εφ' ημών φορτίον παραδόσεων οποίον ουδέν άλλον έθνος επί γης έχει ως κληρονομίαν του!»

12. Feridun Akozan: (καθ. IDGSA) Baskani «Cumhuriyetimiz 50 yili ve Devlet Guzel Sanatlar Akademisi» (Τα πενήντάχρονα της Δημοκρατίας μας και η Κρατική Ακαδημία Καλών Τεχνών) περιοδικό *Akademi*, Έκδοση Σχολής Καλών Τεχνών Κωνσταντινουπόλεως, τεύχος 8, Ιούλιος 1974.
13. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε τα αθρα του Ilhan Tekeli: «The social context of the development of architecture in Turkey» στο βιβλίο *Modern Turkish Architecture*, επιμέλεια R. Holod & A. Evin, University of Pensilvania Press, 1984 και του Sebat H. Eldem: «Η πενήντάχρονη αρχιτεκτονική της Δημοκρατίας», περιοδικό *Akademi*, Έκδοση Σχολής Καλών Τεχνών Κωνσταντινουπόλεως, 8 (Ιούλιος 1974).
14. Ν. Χολέβας: «Το έργο του Π. Ν. Τσελέπη», περιοδικό *Ανθρωπος και Χώρος*, 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1977). Ο Πάνος Νικολή Τσελέπη

γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ο πατέρας του ήταν επίσης αρχιτέκτονας στο παλάτι του Αμπντουλχαμίτ ΙΙ, «καλφάς στο Γιλδίτζ» όπως μνημονεύεται από τον Ε. Σαράντη-Σταμούλη στο βιβλίο του *Από την Ανατολική Θράκη*, τόμος Α', Αθήνα 1956. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε το δεύτερο κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής του ιδίου, με τίτλο *Ο αρχιτέκτονας Πάνος Ν. Τσελέπης*, Θεσσαλονίκη 1983 (δακτυλόγραφο).

15. Του καθηγητού Bahcet Unsal: «Ένας αρχιτέκτονας στο Βόσπορο, ο Ρεφίκ Γκιόκχαν», περιοδικό *Arkitekti* 352/4 (1973).

16. Του καθηγητού Behcet Unsal: «Αρχιτέκτονες που συμπλήρωσαν το εβδομηκοστό έτος τους, ο μιμάρ Σιρρί Μπέης (Μπιλέν)», περιοδικό *Arkitekti* 551/3 (1973).

17. Ο αρχιτέκτονας Δημήτριος Βασιλείου Τσιλένης (1882-1959), παππούς του γράφοντος, εκ Μηχανιώνας της Κυζικιτικής Χερσονήσου, ήταν ο «κάλφας» του Debarcadere (της προκυμαίας) και της αποβάθρας της Πριγκιπίου (η μεγαλύτερη γήσος των Πριγκηπονήσων στη θάλασσα του Μαρμαρά) που κτίσθηκε σε νεο-οθωμανικό ρυθμό, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. το βιβλίο του Ακύλα Μήλλα: *Η Πριγκηπος*. Εκδ. Μνημοσύνη, Αθήνα 1988, σελ. 171.

18. Η *12η Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τόμος Β', επιμέλεια του Ν. Κιτσιάκη, καθηγητή ΕΜΠ και πρόεδρου του ΤΕΕ. Έκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, 1934. Στον τόμο αυτό υπάρχουν πολύτιμες πληροφορίες για το έργο μηχανικών που έδρασαν στο Μεσοπόλεμο. Από τον αριθμό μητρώου μπορεί κανείς να συμπεράνει την περίοδο έναρξης του επαγγέλματος.

19. Τα στοιχεία ελήφθησαν από το ερευνητικό πρόγραμμα του ΑΠΘ με τίτλο: «Μοντερνισμός και παράδοση στη μεσοπολεμική και μεταπολεμική Θεσσαλονίκη» 1996, με επιστημονικό υπεύθυνο τον Δημήτρη Φατούρο, που χρηματοδοτήθηκε από τη ΓΓΕΤ. Στο σύνολο των 533 έργων που καταγράφονται στην έρευνα, τα 311 έχουν κτισθεί προ του 1940. Περίπου το 61% των κτιρίων της Θεσσαλονίκης κατασκευάστηκαν πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ στη μεσοπολεμική περίοδο αναλογεί το μεγαλύτερο μέρος εξ αυτών, δηλαδή 291 κτίρια (93,6%) ή 54,6% του συνόλου. Τα κτίρια αυτά τα μελέτησαν 99 αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί. Λίγοι εξ αυτών καλύπτουν 2 χρονικές περιόδους, δηλαδή τυχαίνει να έχουν έργο πριν και μετά την απελευθέρωση της πόλης, όπως ο Ξ. Παιονίδης, ή πριν και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, όπως οι Θ. Βαλεντίς, Δ. Βαρθέλης, Α. Μπίρδας, Σ. Μυλωνάς και η περιεργη περίπτωση του Ζακ Μωσσε (δεν καταγράφεται κανένα έργο του από το 1929 μέχρι το 1948).

Το σύνολο αυτό στην πραγματικότητα είναι 94 μελετητές, διότι δεν πρέπει να αθροίζονται και να αναζητούνται βιογραφικά τους στην *Τεχνική Επετηρίδα* του 1934 του ΤΕΕ για τους Ρ. Arrigoni, Aubauer, Cyperis Aime, V. Posseli και Ε. Τσίλερ που φέρονται ως αρχιτέκτονες των 20 έργων που ανεγείρονται πριν την πυρκαγιά. Από μία συστηματική μελέτη του εν λόγω τόμου προέκυψε ότι καταγράφονται ως μέλη του ΤΕΕ, περίπου 5 χρόνια πριν το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου, οι 48 μελετητές στους οποίους αναλογούν 188 έργα, δηλαδή το 64,6% και δεν υπάρχουν στοιχεία για τους υπόλοιπους 46, οι οποίοι μελετούν και εκτελούν τα 103 έργα. Θα πρέπει να είναι σπάνιες οι περιπτώσεις ατόμων, όπως του Κ. Δοξιάδη, που δεν καταγράφονται διότι παίρνουν το πτυχίο τους πιθανά τη χρονιά έκδοσης της επετηρίδας (όπως είναι γνωστό ο Κ. Δοξιάδης λαμβάνει το διδακτορικό του το 1937 στο Βερολίνο)· όπως επίσης είναι περιεργό το ότι μελετητές, όπως ο Γ. Μανούσος με 30 έργα στο ενεργητικό του, δεν είναι εγγεγραμμένοι ως μέλη του ΤΕΕ. Ο ρόλος των εννέα Κωνσταντινουπολιτών αρχιτεκτόνων – ως μέλος αυτής της ομάδας θεωρώ και τον Φυλλίζη, αν και έδρασε στην Τραπεζούντα – είναι πολύ σημαντικός· και μόνο ως ποσοστό έργων, κατασκευάζουν συνολικά τα 76 έργα από τα 188, των οποίων τους μελετητές εντοπίσαμε στην *Τεχνική Επετηρίδα*. Το συνολικό έργο των Γιωτόπουλου (7), Δερζακαριάν (6), Τζώνη (10), Παλαιολόγου (5), Φυλλίζη (9) και τέλος του Ρού-

μπενς (32) αποδεικνύει, πέρα από τους αριθμούς, μία σοβαρή παρέμβαση στην εικόνα της μεσοπολεμικής πόλης· και όπως εύστοχα σημειώνει ο Βασίλης Κολώνας στην έρευνα αυτή, εκφράζει μέσα από το μορφολογικό πλουραλισμό του Art Deco τις φιλοδοξίες της νέας αστικής τάξης που θα προσπαθήσει να διαφοροποιηθεί από τους προηγούμενους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς.

20. Παραδείγματα του έργου των Ε. Λυμπερόπουλου και Ι. Κυμπρίτη έχουν καταγραφεί στο «Αρχείο Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής», ερευνητικό πρόγραμμα που εκπόνησε το τμήμα Αρχιτεκτόνων με επιστημονικό υπεύθυνο τον καθηγητή κ. Γ. Λιάππη, έκδοση ΕΜΠ, ΣΑΔΑΣ, ΓΓΕΤ, 1993, ενώ το έργο των δύο τελευταίων είχε την τύχη να γνωρισώ εργαζόμενος στα γραφεία τους, στου Μ. Κασόπουλου στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο 1973-1975 και στου Θ. Στρογγυλού στην Αθήνα κατά την περίοδο 1976-80.

21. Αν τυχόν, έστω και με κάποιες ελλείψεις, φωτίσθηκαν οι απαρχές της τεχνικής εκπαίδευσης στη γείτονα χώρα, αυτό οφείλεται κυρίως στην προτροπή και βοήθεια της φιλικής καθηγήτριας Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη του ΕΜΠ, που την ευχαριστούμε και από τις γραμμές αυτές.

Σημ.: Για τη συγγραφή του άρθρου πολύτιμα βοηθήματα ήταν οι εγκυκλοπαίδειες *Meydan-Larousse*, 1972 και *Dunden Bugive Istanbul* (Η Κωνσταντινούπολις από χθες μέχρι σήμερα), 1994, καθώς επίσης και ο *Οδηγός Σπουδών του Πολυτεχνείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1977-78, 1978-79*, εκδ. ΙΤΥ, 1978.

